

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Дипломна робота
бакалавра

з теми: **«ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКІ СИЛИ УКРАЇНСЬКИХ ДЕРЖАВНИХ
УТВОРЕНЬ В ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1921 РОКІВ»**

Виконав:

студент IV курсу, групи IstA1-B18
спеціальності 032 Історія та археологія
денної форми навчання

Підгорецький Назар Михайлович

Керівник:

Олійник Сергій Васильович,
кандидат історичних наук, доцент

Кам'янець-Подільський – 2022

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	6
1.1. Історіографічний огляд проблематики	6
1.2. Джерельна база.....	11
РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ ФЛОТУ В ПЕРІОД ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ	13
2.1. Передумови створення флоту УНР	13
2.2. Українізація та становлення українського флоту.....	16
2.3. Політика Центральної Ради щодо військово-морських сил.....	21
РОЗДІЛ 3. ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКІ СИЛИ УКРАЇНИ ЗА ГЕТЬМАНАТУ	27
3.1. Заходи П. Скоропадського щодо розбудови українського флоту ..	27
3.2. Символіка та уніформа ВМС Української Держави	34
3.3. Крах флоту наприкінці 1918 р.	37
РОЗДІЛ 4. УКРАЇНСЬКИЙ ФЛОТ ЗА ЧАСІВ ДИРЕКТОРІЇ.....	42
4.1. Діяльність Морського міністерства Директорії УНР.....	42
4.2. Утворення полків морської піхоти та їх доля	48
ВИСНОВКИ	51
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	55

ВСТУП

Актуальність теми. Події Української революції 1917-1921 рр. посідають значне місце в історії України. Її впливу піддається й Чорноморський флот. З розпадом Російської імперії виникає так звана «флотська» проблема. На флоті виникає рух за відродження національного українського флоту. Ця історія є одночасно героїчна і трагічна, адже у радянський час історія військово-морських сил України, в першу чергу спотворювалася та глибоко приховувалася від українського суспільства.

Це спричинило негативні наслідки для сучасного українства, адже офіційна історія про минуле українського флоту знаходилася у глибокому мовчанні. На сьогодні й досі широкому українському суспільству не відомі назви жодного військового бойового корабля чи українського військового офіцера та моряка, який боровся за волю і свободу народу та становлення флоту в період Визвольних змагань 1917-1921 рр.

З початком періоду незалежності України у 1991 р. починається процес дослідження історії українського флоту, його «білих плям». Проте навіть після проголошення Україною незалежності історія українського флоту не стала наукою чи, принаймні, частиною військової історії України. Трагічне минуле українського флоту не стало основою для аналізу його причин і пов'язаних з цим досліджень відповідних штабів та професійних істориків. На сучасному етапі історія українського флоту тільки починають опановувати, а прогалин є досить багато по цій проблемі. Для вітчизняних дослідників військово-морської історії ще є великий край роботи.

На сучасному етапі в українській військово-морській історіографії існує ряд проблемних питань, які дослідженні епізодично, вкрай розпливчато та уривчасто, а також і зовсім недостовірно.

Актуальність даної проблеми полягає також у тому, щоб досягти більш реальної повноти відтворення дійсної картини історичних подій на українському флоті у період Української революції 1917-1921 рр.

Об'єкт дослідження – військова історія України.

Предметом дослідження виступають військово-морські сили українських національних державних утворень часів революції 1917-1921 рр.

Мета дослідження полягає у об'єктивному висвітленні передумов виникнення, становлення та функціонування військово-морських сил українських національних державних утворень в період революції 1917-1921 рр. Згідно мети висувуються наступні дослідницькі **завдання роботи**:

- з'ясувати стан наукової розробки поставленої проблеми в історіографії, виявити та дослідити джерельну базу;
- відтворити процес становлення та функціонування військово-морських сил в період Центральної Ради;
- виявити особливості розвитку військово-морських сил доби Української Держави П. Скоропадського;
- показати становище військово-морських сил при Директорії.

Хронологічні межі охоплюють межі Української революції 1917-1921 рр. Нижня межа дослідження обумовлена створенням Центральної Ради у березні 1917 р. Верхня межа дослідження пов'язана із закінченням Української революції у листопаді 1921 р.

Територіальні межі дослідження охоплюють південні портові міста України та Кримський півострів.

Методологічною основою роботи постали засади наукової об'єктивності та принципи історизму, системності, об'єктивності, наступності, всебічності. Використаний один із найважливіших – принцип історизму в дослідженні, він дозволив хронологічно простежити зародження, формування та розвиток процесів і подій з метою виявлення внутрішніх і зовнішніх зв'язків, закономірностей і протиріч, а також дав змогу досліджувати становлення та розвиток військово-морських українських угруповань у 1917-1921 рр. у діалектичній єдності. Також для вияснення завдань дослідження, ми залучилися методами загальнонауковими: історіографічного та джерельного аналізу, узагальнення та синтезу, а також

спеціально-історичними методами: логічним, порівняльним, біографічним, описовим та історико-хронологічним.

Елементи наукової новизни полягають у спробі сформування цілісної картини процесу історії військово-морських сил українських державних утворень в період революції 1917-1921 рр.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що одержані матеріали можуть бути застосовані у подальших наукових дослідженнях; використані вчителями історії в загальноосвітніх школах під час вивчення історії України, або під час вивчення спеціального курсу по темі Української революції 1917-1921 рр., чи конкретно про історію українського флоту. Також дана робота може слугувати при підготовці студентами до семінарських занять або ж під час написання рефератів чи курсових робіт для більш поглибленого аналізу досліджуваної проблеми студентів у вищих закладах навчання.

Структура дипломної роботи зумовлена специфікою мети і завдань. Дипломна робота складається з вступу, чотирьох розділів, висновків, а також списку використаних джерел та літератури (56 позицій). Повний обсяг роботи становить 60 сторінок.

ВИСНОВКИ

Таким чином, із поставлених наукових завдань у вступі, в процесі дослідження було досягнуто таких висновків, а саме:

По-перше, проведений аналіз стану наукової розробки з вибраної тематики свідчить, що обрана тема нашого дослідження актуальна і потребує подальшої розробки. Цьому має допомагати численна джерельна база, достатньо інформативно представлена у спогадах сучасників, збірниках опублікований документів і матеріалі та архівні документи, які знаходяться в складі Національного архівного фонду України.

По-друге, було досліджено становлення та функціонування Чорноморського флоту в добу Центральної Ради. Центральна Рада була одним із найголовніших утворень Української революції 1917-1921 рр. Саме за її період припадає формування та становлення військово-морських сил українства того періоду. Проаналізувавши матеріал, було визначено передумови саме створення українського флоту. А саме революція у Російській імперії у лютні 1917 р. На терени імперії потрапляють демократичні зміни, що дає поштовх для появи та розширення українського національно-визвольного руху, поряд з ним також виникає і національний військовий рух. В ході дослідження було виявлено, що флот складався із 75% українців. Під впливом революції починається пробудження національної самосвідомості українських моряків. Було з'ясовано, що цьому також сприяли просвітницькі організації, які функціонували в Криму – гурток «Кобзар».

У результаті цих подій, на Чорноморському флоті відбувається українізація. Було виявлено, що українські моряки провели декілька великих маніфестацій, які допомогли утримати та українізувати великі маси людей, щоб ті не піддалися більшовицьким ідеям, які розширювалися на той момент. В підсумку було українізовано більшість екіпажів бойових кораблів колишнього Чорноморського флоту Російської імперії.

Таким чином, кораблі починають піднімати українські жовто-сині прапори. З'ясовано, що найпершим це зробив міноносець «Завидний» у липні 1917 р., а також в листопаді крейсер «Пам'ять Меркурія» та у грудні цього ж року дредноут «Воля». Відбуваються перейменування самих кораблів дредноут «Імператор Олександр Третій» - «Воля», крейсер «Адмірал Нахімов» - «Гетьман Богдан Хмельницький» есмінець «Незаможний» - «Незаможник» тощо.

Отже, так відбувається становлення українського українізованого флоту. Цей процес припадає на осінь 1917 р., тому що Центральна Рада приймає III Універсал, який підкреслив українську державність. Бачивши все це, адмірал флоту О. Немітц надіслав прохання до Центральної Ради, в якій прохав про взяття флоту під її юрисдикцію. В свою чергу, Центральна Рада звернула увагу на події, які відбувалися на Чорноморському флоті і почала свою військово-морську політику. Проте вкрай пізно – у грудні 1917 р.

По-третє, здійснене вивчення розвитку та стану військово-морських сил за доби Української держави (Гетьманату). В ході дослідження було виявлено, що з приходом гетьмана П. Скоропадського відбувається окупація німецькими військами Кримського півострову. Ця окупація негативно впливає на подальший розвиток національного українського флоту, адже більшість кораблів захоплюється «союзниками» України. Це пов'язувалося із тим, що Німеччина мала право на захоплення флоту, адже Центральна Рада не визнала Крим частиною УНР.

П. Скоропадський, у свою чергу, одразу прийнявся вирішувати питання про приналежність Криму. За його планами півострів повинен бути під юрисдикцією Української Держави, на якому б базувався український флот.

На рахунок заходів П. Скоропадського щодо розвитку ВМС України, то він відмовився від політики ЦР в цьому питанні. Після 29 квітня морська справа повністю перезапускається. Так утворилося об'єднане Військово-Морське міністерство на чолі із одним Військовим міністром, що на думку Гетьмана, дало б швидший поштовх у становленні флоту. Військовим

міністром було призначено О. Рогозу та товариша(заступника) по морським справам М. Максимова. Також було з'ясовано, що на відміну ЦР, П. Скоропадський назначав на посади лише досвідчених фахівців. Такими були: віце-адмірал А. Покровський, М. Остроградський-Апостол, В. Клочковський, М. Максимов та інші.

Була розгорнута досить широка організаційна робота по Морському міністерству. У травні 1918 р. формується корпус морської піхоти у складі 3-х полків. Проте, це лише були організаційні заходи, коли в той момент Українська Держава не мала у своєму складі ні одного бойового корабля. Вона мала лише недобудовані судна, які розміщувалися на верфях Миколаєва.

Через це Гетьман вирушив у вересні 1918 р. до Берліна, і з вимогою передачі Чорноморського флоту під керівництво України. Так він отримав дозвіл на передачу декількох кораблів Українській Державі.

Виявлено аспекти затвердження символіки та уніформи військово-морських сил Української Держави. За наказом №166/28 від 15 липня 1918 р. по Морському відомству Військового міністерства Української Держави було затверджено нову уніформу для Чорноморського флоту, а також від 18 липня 1918 р. наказ №192/44 про затвердження українського національного військово-морського прапора. Також попри це, 17 вересня цього ж року були запроваджені прапори військових кораблів та прапори посла і посланників Української Держави. Цими законами були затверджені нові зразки уніформи для українського флоту, а також визначений національний прапор.

Проте український флот за часів Української держави так і не зміг остаточно закріпитися. В першу чергу, через політичну ситуацію в Європі у листопаді 1918 р. Німеччина відступила із території України, віддавши 11 листопада 1918 р. Чорноморський флот у руки уряду Гетьманату. Раніше вона затягувала це питання, через побоювання висадки десанту Антанти в Криму.

Таким чином, після передачі флоту Україні Антанта почне вирішувати долю Чорноморського флоту. Адже союзники вважали Українську Державу сателітом Німеччини, відповідно не визнавали її та права на флот, проте вони

визнавали білогвардійський рух та відновлення Російської імперії, в складі якої повинна була бути Україна. Через капітуляцію Османської імперії, ВМС союзників пройшли через протоки Босфор та Дарданелли у напрямку Криму. П. Скоропадський підписує 14 листопада із «білою» Росією федеративну грамоту, щоб захистити від Антанти Українську Державу та її флот. Згідно цього акту, на українських кораблях почали підніматися Андріївські прапори замість українських. Це спричинило крах українського флоту наприкінці 1918 р.

По-четверте, з'ясовано ключові аспекти розвитку українського флоту за часів Директорії. Директорія стала останнім українським угрупованням революції 1917-1918 рр. Вона як і попередні уряди, також приділила деяку увагу морській справі. По її приходу розпочався процес розкладання морського відомства, проте з утворенням уряду Директорії 26 грудня 1918 р. Міністром морських справ став досвідчений М. Білинський. Він за короткий термін підготував законодавчу базу для становлення українського флоту, зокрема «Закон про флот УНР», «Закон про Морське міністерство» та «Закон про Гардемаринську Школу». У Директорії не було ні одного бойового корабля, тільки недобудовані на кораблебудівних заводах у Миколаєві та Херсоні, адже Крим та Одеса були захоплені Антантою.

Всім планам уряду Директорії та Морському міністерству перешкодила зовнішньополітична ситуація. Адже УНР була оточена зі всіх сторін, більшовиками, білогвардійцями та Антантою. Адже останні відрізали Директорію від Чорного моря, через це вона почала втрачати інтерес до флоту.

Через постійні бої на суші зумовили змінити напряму морської політики на сушу. Так починається процес утворення полків морської піхоти. Отже, не зважаючи на поразку Української революції 1917-1921 рр. та втратою флоту, все таки боротьба на Чорному морі українців була не даремною. Адже під час цих подій відбувається формування нації та національних ідей українства, у яких не було 350 років державності. Самоаналіз невдач та помилок приведе до подальшого творення українського флоту уже в незалежній Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

І. ДЖЕРЕЛА

Опубліковані документи і матеріали

1. Наказ Головної Команди армії УНР про облік військово-морського майна УНР, 21 травня 1920 р. // *Петлюра Симон. Статті. Листи. Документи. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. IV. С. 392-393.*
2. Наказ Головної Команди армії УНР щодо капітана першого рангу Миколи Злобіна, 9 жовтня 1919 р. // *Петлюра Симон. Статті. Листи. Документи. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. IV. С. 344.*
3. Наказ Директорії УНР про призначення контр-адмірала М. Остроградського головним начальником Чорноморського флоту та заступником військового і морського міністра, 14 квітня 1920 р. // *Петлюра Симон. Статті. Листи. Документи. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. IV. С. 385-386.*
4. Про ухвалення Тимчасового закону про флот Української Народної Республіки – з протоколу засідання УЦР 14 січня 1918 р. ЦДАВО України. Ф. 1063. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 9 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://tsdavo.gov.ua/gmedia/37-1063-1-6-9-jpg/> (дата звернення: 20.04.2022).
5. Українська Центральна рада: Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / Упорядн.: В. Ф. Верстюк (керівник), О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький, Г. М. Михайличенко, А. П. Огінська, Т. С. Осташко, В. М. Устименко, Є. П. Шаталіна, О. Й. Щусь, Л. В. Яковлева. НАН України. Інститут історії України. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Київ: Наук. думка, 1997. 424 с.

Спогади, мемуари

6. Неклієвич М. На Українській Чорноморській флоті 20 років тому // *Літопис Червоної Калини. 1938. Ч. 4. С. 3-4.*
7. Павло Скоропадський: Спогади (кінець 1917 – грудень 1918). Київ: Київ – Філадельфія, 1995. 493 с.
8. Христич Я. Українські зелені свята у Севастополі. Спогад учасника. // *Дороговказ. 1969. Квітень-червень. Ч. 24. С. 9-10.*
9. Шрамченко С. Божа кара (із споминів) // *Українське козацтво ч. 2 (20) за квітень-червень, 1972. С. 26-29.*
10. Шрамченко С. Закон про державну українську флоту та його виконавці. Варшава: Накладом Українського Воєнно-Історичного Товариства, 1935. 15 с.
11. Шрамченко С. Піднесення українського прапору на ескадренному міноносці «Завидний» Чорноморської Фльоти // *Літопис Червоної Калини. Львів, 1935. Ч. 12. С. 15-16.*
12. Шрамченко С. Повстання Центральних Установ Українського Морського Відомства у 1917 р. // *Літопис Червоної Калини. Львів, 1938. Ч.1. С. 10.*
13. Шрамченко С. Свято Українського Моря // *Свобода (Джерсі Сіті). 1956. Ч. 80.*
14. Шрамченко С. Українська воєнно-морська політика на Кримі у 1917-1918 рр. // *Літопис Червоної Калини. Львів, 1932. Ч. 5. С. 9-12.*
15. Шрамченко С. Українська Морська Піхота 1917-1920 рр. // *Літопис Червоної Калини. Львів, 1934. Ч. 11. С. 13-17.*
16. Шрамченко С. Український Морський Міністр Старший Лейтенант фльоти М. І. Білінський // *Літопис Червоної Калини. Львів, 1932. Ч. 9. С. 17-20.*
17. Шрамченко С. Український прапор-гюйс. // *Літопис Червоної Калини. Львів, 1939. Ч.7. С. 9.*

18. Шрамченко С. Ще про однострій української морської піхоти в рр. 1917-1920 // *Літопис Червоної Калини. Львів, 1936. Ч. 4. С. 2-3.*

ЛІТЕРАТУРА

19. Військово-морські сили Української Народної Республіки та Української Держави [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/sgwu> (дата звернення: 01.04.2022).
20. Гай-Нижник П. Чорноморський флот і українське державотворення 1917–1918 років (До історії створення Військово-Морських Сил України) // *Військовий музей (науково-методичний збірник). Вип. 7. Київ: ЦМЗСУ, 2006. С. 37–46.*
21. Гедін М. С. Проблема Криму напередодні та в період гетьманування Павла Скоропадського, 2014.
22. Голубко В. Є. Армія Української Народної Республіки. 1917-1918 : утворення та боротьба за державу / Віктор Голубко. Львів: Кальварія, 1997. 275 с.
23. Гриценко І. В. Становлення українського військового флоту в 1917 році. Як це було... // *«Чорноморська безпека» № 4 (18) 2010. С. 74-80.*
24. Гриценко І. В. Український Державний Флот в 1917-1919 рр.: історія його становлення, військово-політичної боротьби та занепаду. Київ: Видавець Олег Філюк, 2015. 232 с.
25. Гриценко І. В. Український Державний Флот в Севастополі та Криму (травень - жовтень 1918 р.) // *«Чорноморська безпека» №2 (20) 2011. С. 82-91.*
26. Гриценко І. В. Український Державний Флот поза територією Криму (травень-листопад 1918 р.). // *«Чорноморська безпека» № 4 (22) 2011. С. 68-76.*
27. Дорошенко Д. І. Історія України 1917-1923. В 2-х т.: Документально-наукове видання / Упорядл.: К. Ю. Галушко. Київ: Темпора, 2002. 352 с.

28. Каліберда Ю. Військово-морський міністр Української Народної Республіки Михайло Білинський. // *Воєнна історія, 2011, Вип. 5. С. 65-71.*
29. Каліберда Ю. Ю. Українізація як важлива складова будівництва українського військово-морського флоту у добу Центральної Ради [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.rusnauka.com/10._ENXXIV_2007/Istoria/21775.doc.htm (дата звернення: 02.05.2022).
30. Карпов В. В. Символіка війська Української держави: 1918 рік. 2021.
31. Карпов В. В. Історичні витоки української військової символіки та її розвиток в незалежній Україні. Diss. Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», 2015. 466 с.
32. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) 4-те вид. змін. і доп. /Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін Львів: Світ, 1992, 433 с.
33. Левик Б. Національна армія Павла Скоропадського в задумах та реальності (квітень-грудень 1918 р.). Схід, 2018. С. 93-99.
34. Литвин С. Х., Лубенець А. В. Будівництво Українського Військово-Морського флоту у добу Центральної Ради: здобутки та помилки // *Воєнна історія № 2. С. 54-60.*
35. Лубенець А. Створення управлінського апарату в добу Гетьманату Павла Скоропадського [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/byust> (дата звернення: 21.04.2022).
36. Мамчак М. А. Державний флот Української Держави як політичний чинник у відносинах з Антантою [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/byuly> (дата звернення: 25.04.2022).
37. Мамчак М. А. Україна: шлях до моря. Історія Українського флоту. Видання друге, з змінами і доповненнями. Івано-Франківськ. 2018, Місто НВ. 406 с.

38. Мамчак М. А. Флотоводці України. Історичні нариси, хронологія походів. / М. Мамчак. Снятин: Прут-Принт, 2005. 400 с.
39. Мамчак М. А. Чорноморський флот. Курсом до України [Текст] / Мирослав Мамчак. Севастополь: Просвіта, 2013. 608 с.
40. Перший командувач і будівничий українського флоту: до 150-річчя уродженця Полтавщини Михайла Остроградського [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://poltava.to/project/6620/> (дата звернення: 01.04.2022).
41. Печенюк І. Адмірал Андрій Покровський: будівничий національного флоту української держави. // *Воєнна історія*, 2012. Вип. 2. С. 100-109.
42. Пиріг Р. Я. Військова еліта Української Держави: еволюція політичних лояльностей. // *Український історичний журнал*, 2018. С. 46-67.
43. Приходько В. Чорноморський флот в період діяльності Центральної ради, Гетьманату та Директорії / Українське життя в Севастополі [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ukrlife.org/main/uacrim/ch_f_17.htm (дата звернення: 15.04.2022).
44. Ромащенко В. Головні засади військової політики Директорії УНР (1918–1920 рр.). *Збірник наукових праць [Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини]*, 2011, Вип. 2. С. 296-302.
45. Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917-1919 рр. // *Україна крізь віки*. В 15 т. Київ: Видавничий Дім Альтернативи, 1999. Т. 10. 320 с.
46. Сергійчук В. Гуцульський полк морської піхоти // *Військо України*, 1993. Ч. 2-3. С. 71-75.
47. Сергійчук В. Кримська політика гетьмана Павла Скоропадського. *Студії з архівної справи та документознавства*. 1999, Вип. 5. С. 84-88.

48. Скорич Л. В. Військове будівництво у добу гетьмана П. Скоропадського: здобутки і прорахунки. *Військово-науковий вісник*. 2011, Вип. 16. С. 177-185.
49. Соколюк С. Діяльність уряду Директорії УНР зі створення Військово-морських сил (грудень 1918 – листопад 1921 рр.) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/byusw> (дата звернення: 05.05.2022).
50. Тинченко Я. Війська Ясновельможного Пана Гетьмана. Армія Української Держави, травень- грудень 1918 р.: науково-популярне видання. Київ: Темпора, 2014. 152 с.
51. Тинченко Я. Військово-морські сили України. 1917-1921: науково-популярне видання. Київ: Темпора, 2012. 116 с.
52. Трембіцький В. Державні службові прапори Гетьманського двору 1918 р. // *Гетьманський Голос*, 1979. Ч. 3-4. С. 24-33.
53. Трембіцький В. Прапори України 1918 року // *Знак*. Ч. 4, 1993. С. 1-2.
54. Трембіцький В. Чорноморська проблема України. // *Альманах Українського Національного Союзу на 1998 рік. Річник 88-й. Парсіппані Нью Йорк*. С. 147-148.
55. Удовиченко О. І. Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921 рр. Київ, 1995. С. 38.
56. Штик Т. Українська фльота 1917–1919 рр. [Текст] / Українське життя в Севастополі [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ukrlife.org/main/uacrim/u_flota.html (дата звернення: 02.04.2022).